

Oppenheimer

Kai Bird & Martin J. Sherwin

Oppenheimer

De triomf en tragedie
van de vader van de atoombom

Vertaald door Henk Moerdijk, Frans van Delft,
Margreet de Boer en Martine Both

ISBN 978-90-290-9962-2

ISBN 978-94-023-2303-0 (e-book)

NUR 680

Oorspronkelijke titel: *American Prometheus*

Omslagontwerp: Knopf, bewerkt door DPS Design & Prepress Studio

Omslagbeeld: © Alfred Eisenstaedt

Zetwerk: Pier Post

© 2005 Kai Bird en Martin J. Sherwin

© 2024 Nederlandse vertaling Henk Moerdijk, Frans van Delft, Margreet de Boer,
Martine Both en Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*Voor Susan Goldmark en Susan Sherwin
en ter nagedachtenis aan
Angus Cameron en Jean Mayer*

Moderne prometheanen hebben wederom de berg Olympus bestormd en,
gelijk Prometheus, de mens de bliksem van Zeus bezorgd.

– *Scientific Monthly*, september 1945

Prometheus stal het vuur en gaf het aan de mens. Maar toen Zeus dat te weten kwam, beval hij Hephaistos om zijn lichaam aan de berg Kaukasus te nagelen. Alzo geschiedde en Prometheus hing jarenlang genageld aan de berg. Elke dag kwam een adelaar aangevlogen om de lobben van zijn lever, die 's nachts aangroeiden, te verslinden.

– Apollodorus, *Bibliotheca*, boek 1:7, tweede eeuw voor Christus

Inhoud

	<i>Voorwoord</i>	11
	<i>Proloog</i>	17
DEEL 1		
1	'Hij vond elk nieuw idee schitterend'	23
2	'Zijn eigen gevangenis'	44
3	'Ik heb het behoorlijk zwaar'	57
4	'Ik vind het werk moeilijk, goddank, en bijna plezierig'	73
5	'Ik ben Oppenheimer'	86
6	'Oppie'	99
7	De 'Nim Nim Boys'	114
DEEL 2		
8	'In 1936 begon ik belangstelling te krijgen voor andere dingen'	133
9	'Frank knipte het uit en stuurde het op'	151
10	'Alsmat zekerder'	167
11	'Ik ga trouwen met een vriendin van je, Steve'	178
12	'We trokken de New Deal naar links'	192
13	'De coördinator van snelle scheuring'	206
14	'De zaak-Chevalier'	223
DEEL 3		
15	'Hij werd heel chauvinistisch'	233
16	'Te veel geheimhouding'	253
17	'Oppenheimer spreekt de waarheid'	267
18	'Zelfmoord, motief onbekend'	281
19	'Zou je haar willen adopteren?'	288

20	‘Bohr was God en Oppie zijn profeet’	302
21	‘De impact van de gadget op de beschaving’	312
22	‘Nu zijn we allemaal klootzakken’	326

DEEL 4

23	‘Die arme kleine mensen’	351
24	‘Ik heb bloed aan mijn handen’	362
25	‘Ze kunnen New York vernietigen’	376
26	‘Oppie had zijn wilde haren verloren’	393
27	‘Hotel voor intellectuelen’	412
28	‘Hij begreep maar niet waarom hij het deed’	436
29	‘Ik weet zeker dat ze daarom dingen naar hem gooide’	453
30	‘Hij hield zijn eigen mening altijd voor zich’	464
31	‘Dreigende woorden over Oppie’	480
32	‘Wetenschapper x’	505
33	‘Het beest in de jungle’	513

DEEL 5

34	‘Het ziet er niet best uit, hè’	539
35	‘Ik ben bang dat deze hele onderneming onzinnig is’	551
36	‘Een uiting van hysterie’	578
37	‘Een smet op het blazoen van ons land’	594
38	‘Ik voel nog steeds het warme bloed aan mijn handen’	608
39	‘Het was echt een droomwereld’	624
40	‘Het had de dag na Trinity moeten gebeuren’	633
	Epiloog: ‘Er is maar één Robert’	650

Aantekening van de auteur en woord van dank 653

Noten 661

Bibliografie 663

Illustratieverantwoording 683

Register 687

Voorwoord

In 1953, vier dagen voor de kerst, verloor Robert Oppenheimer de greep op zijn loopbaan, zijn reputatie en zelfs zijn gevoel van eigenwaarde. ‘Ik kan niet geloven wat me overkomt,’ riep hij uit terwijl hij door het raam stuurde van de auto die hem in allerijl naar zijn advocaat in Georgetown bracht. Daar, in die historische wijk in Washington, moest hij over een paar uur een allesbepalende beslissing nemen. Moest hij opstappen als adviseur van de regering? Of moest hij zich verdedigen tegen de aanklachten in de brief die Lewis Strauss, voorzitter van de AEC, de Atomic Energy Commission, hem eerder die middag plompverloren had overhandigd? In die brief werd hem medegedeeld dat hij op basis van nieuw onderzoek naar zijn achtergrond en beleidsadviezen als een gevaar voor de nationale veiligheid kon worden beschouwd, waarop een opsomming volgde van vierendertig hem ten laste gelegde feiten, variërend van potsierlijk (‘gemeld is dat u in 1940 een donatie gedaan hebt aan de Vrienden van het Chinese Volk’) tot politiek (‘in het najaar van 1949, en nadien, was u sterk gekant tegen de ontwikkeling van de waterstofbom’).

Vreemd genoeg had Oppenheimer sinds de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki al het onheilspellende gevoel gehad dat zijn leven weleens een akelige wending kon nemen. Een paar jaar eerder, eind jaren veertig, toen hij als buitengewoon gerespecteerd en bewonderd wetenschapper en overheidsadviseur een waarlijk iconische status binnen de Amerikaanse samenleving genoot – hij haalde zelfs de covers van *Time* en *Life* –, had hij ‘The Beast in the Jungle’ van Henry James gelezen. Hij was volledig in de ban geraakt van dit korte verhaal over obsessie en

getourmenteerde egomanie, waarin de hoofdpersoon wordt achtervolgd door het akelige gevoel dat hij 'vroeg of laat getroffen zou worden door een heel vreemd en misschien wel wonderbaarlijk en afschuwelijk lot'. Wat het ook zou zijn, het zou hem vast en zeker 'overweldigen'.

Toen in het naoorlogse Amerika het anticommunistische sentiment aanzwol, besefte Oppenheimer steeds meer dat hij werd achtervolgd door 'een beest in de jungle'. De oproepen om voor de op communisten jagende onderzoekscommissies van het Congres te verschijnen, de FBI-taps bij hem thuis en op zijn werk, de kwaadaardige verhalen over zijn politieke verleden en beleidsadviezen die opdoken in de pers: al die dingen gaven hem het gevoel een opgejaagd man te zijn. Zijn linkse activiteiten in Berkeley in de jaren dertig hadden, in combinatie met zijn naoorlogse verzet tegen de naar zijn idee genocidale plannen van de Amerikaanse luchtmacht om massaal kernwapens in te zetten voor strategische bombardementen, kwaad bloed gezet bij veel machtige insiders in Washington, onder wie FBI-baas J. Edgar Hoover en Lewis Strauss.

Ten huize van Herbert en Anne Marks in Georgetown maakte hij die avond een afweging tussen de verschillende opties. Herbert was niet alleen zijn advocaat, maar ook een van zijn beste vrienden. En Herberts vrouw, Anne Wilson Marks, was in Los Alamos zijn secretaresse geweest. Anne zag die avond een Oppenheimer die 'een welhaast radeloze indruk maakte'. Maar na een lang gesprek kwam hij, misschien uit overtuiging maar het kon net zozeer berusting zijn, tot de slotsom dat hij de aantijgingen niet over zijn kant kon laten gaan, hoe nadelig voor hem de kaarten ook leken te zijn geschud. Geholpen door Herb stelde hij een brief op aan 'Beste Lewis'. Oppenheimer schreef onder meer dat Strauss hem had aangeraden om zijn functie neer te leggen. 'Je stelde mij als mogelijk wenselijk alternatief voor dat ik zou verzoeken om mijn adviseurschap bij de commissie te beëindigen, om zo een openbare behandeling van de beschuldigingen te vermijden.' Oppenheimer schreef dat hij deze optie serieus had overwogen. 'Onder de huidige omstandigheden,' vervolgde hij, 'zou dat echter betekenen dat ik onderschrijf dat ik ongeschikt ben om de overheid te dienen die ik nu zo'n twaalf jaar heb gediend. Voor mij is dat onmogelijk. Als ik zo onwaardig was, had ik ons land niet kunnen dienen zoals ik geprobeerd heb te doen, niet de directeur van ons instituut [het Institute for Advanced Study] in Princeton kunnen zijn en evenmin kunnen spreken in naam van onze wetenschap en ons land, zoals ik bij verschillende gelegenheden heb gedaan.'

Aan het eind van de avond was Robert fysiek en mentaal kapot. Hij dronk nog wat en vertrok toen naar de logeerkamer. Een paar minuten later hoorden Anne,

Herbert en Roberts vrouw, Kitty, een 'keiharde klap'. Ze vlogen naar boven, waar ze een lege slaapkamer troffen en de badkamer op slot bleek te zitten. 'Ik kreeg de badkamerdeur niet open,' zei Anne, 'en Robert reageerde nergens op.'

Doordat hij vlak achter de deur bewusteloos in elkaar was gezakt, moesten ze zijn slappe lichaam met z'n drieën stukje voor stukje opzij duwen voordat ze de badkamer in konden. Toen hij bijkwam 'was hij nauwelijks te verstaan', herinnerde Anne zich later. Hij mompelde dat hij een slaappil van Kitty had genomen. 'Zorg ervoor dat hij niet in slaap valt,' waarschuwde de dokter over de telefoon. En dus liepen ze een uur lang, tot de dokter kwam, met Robert heen en weer en dwongen hem af en toe een slok koffie te nemen.

Roberts 'beest' had toegeslagen. De beproeving, die een eind zou maken aan zijn loopbaan bij de overheid en ironisch genoeg zijn reputatie zou verbeteren en ook zijn nalatenschap veilig zou stellen, was begonnen.

De weg die Robert aflegde van New York naar Los Alamos (New Mexico), van onbekendheid naar roem, leidde tot een grote betrokkenheid bij de belangrijkste worstelingen en triomfen van de twintigste eeuw, in de wetenschap, in de strijd om sociale gerechtigheid, in de oorlog en in de Koude Oorlog. De gidsen op deze reis waren zijn buitengewone intelligentie, zijn ouders, zijn leraren op de Ethical Culture School en zijn eigen jeugdervaringen. Zijn wetenschappelijke ontwikkeling begon in de jaren twintig in Duitsland, waar hij de kwantumfysica bestudeerde, een nieuwe tak van wetenschap die hij omarmde en uitdroeg. In de jaren dertig, toen hij aan de University of California in Berkeley het belangrijkste instituut voor kwantumfysisch onderzoek in de Verenigde Staten opbouwde, grepen de gevolgen van de Grote Depressie in eigen land en de opkomst van het fascisme in het buitenland hem aan. Met als gevolg dat hij zich samen met vrienden, onder wie veel fellow-travellers en communisten, actief inzette voor economische rechtvaardigheid en rassengelijkheid. Die jaren behoorden tot de mooiste van zijn leven. Dat ze tien jaar later zo gemakkelijk werden gebruikt om zijn stem te smoren, herinnert ons aan de kwetsbare balans tussen de democratische beginselen die wij aanhangen en de zorgvuldigheid waarmee wij ze moeten bewaken.

De pijnlijke strijd en de vernedering die Oppenheimer in 1954 doormaakte, waren in het McCarthy-tijdperk niet uniek. Maar als verdachte was hij onvergelijkbaar. Hij was de Amerikaanse Prometheus, 'de vader van de atoombom', hij had in oorlogstijd leidinggegeven aan de poging om voor zijn land het ontzagwekkende vuur van de zon aan de natuur te ontwoekeren. Na het succes had hij wijselijk gesproken over de gevaren en hoopvol over de potentiële voordelen. En ten slotte had hij zich,

de wanhoop nabij, kritisch uitgelaten over de voorstellen van de krijgsmacht inzake nucleaire oorlogvoering, die door academische strategen gepropageerd werden: ‘Wat te denken van een beschaving die de ethiek altijd als een wezenlijk onderdeel van het menselijk bestaan heeft beschouwd, [maar] over kernwapens en het vooruitzicht dat wij de mensheid kunnen vernietigen alleen maar kan praten in uiterst voorzichtige bewoordingen of aan de hand van speltheoretische termen.’

De hardnekkigheid waarmee Oppenheimer zulke lastige vragen over kernwapens bleef stellen, zorgde eind jaren veertig, toen de relatie tussen Amerika en de Sovjet-Unie verslechterde, voor grote onrust onder de hoge heren die in Washington waakten over de nationale veiligheid. Door de terugkeer van de Republikeinen in het Witte Huis in 1953 betraden voorstanders van een grootschalige nucleaire vergelding, zoals Lewis Strauss, het machtspodium in Washington. Strauss en zijn bondgenoten waren vastbesloten om die ene man voor wie ze beducht waren omdat hij geloofwaardige vraagtekens kon zetten bij hun beleid monddood te maken.

Door de aanval te openen op zijn politieke opvattingen en wetenschappelijke oordelen – feitelijk dus op zijn leven en waarden – legden Oppenheimers opposenten in 1954 veel aspecten van zijn karakter bloot: zijn ambities en onzekerheden, zijn genialiteit en naïviteit, zijn vastberadenheid en terughoudendheid, zijn onverstoortbaarheid en verwondering. Hoewel het meer dan duizend dichtbedrukte pagina's tellende *In the Matter of J. Robert Oppenheimer*, het transcript van de hoorzittingen van de Personnel Security Hearing Board van de AEC, heel veel verheldert, toont het ook aan dat het zijn tegenstanders nauwelijks lukte door het emotionele harnas heen te dringen dat deze complexe man van jongs af om zich heen had opgebouwd. In *Oppenheimer* onderzoeken we de raadselachtige persoon achter dat harnas; we volgen Robert vanaf zijn kinderjaren in de New Yorkse Upper West Side van rond de eeuwwisseling tot aan zijn dood in 1967. Het is een uiterst persoonlijke biografie. Het onderzoek en schrijfwerk werd gedaan in de overtuiging dat iemands publieke optreden en politieke keuzes (en in Oppenheimers geval misschien zelfs zijn wetenschappelijke werk) worden gestuurd door de persoonlijke ervaringen die de persoon in kwestie in de loop van zijn of haar leven heeft opgedaan.

Oppenheimer, dat vijftientig jaar in de pijn heeft gezeten, is gebaseerd op duizenden bronnen uit archieven en persoonlijke verzamelingen, Amerikaanse en buitenlandse. Het put uit het gigantische Oppenheimer-archief in de Library of Congress en uit de duizenden pagina's die de FBI gedurende haar onderzoek, dat een kwarteeuw in beslag nam, produceerde. Weinig mensen uit het openbare leven zijn zo nauwlettend gevolgd. De lezer zal zijn woorden ‘horen’ zoals die door de

opnameapparatuur van de FBI zijn vastgelegd en getranscribeerd. Daarnaast hebben we, omdat zelfs de schriftelijke bronnen de waarheid van iemands leven slechts ten dele vertellen, ook bijna honderd van Oppenheimers beste vrienden, familieleden en collega's geïnterviewd. Veel van de mensen die we in de jaren zeventig en tachtig spraken, zijn niet meer onder ons. Met hun verhalen schetsten zij een genuanceerd beeld van een opmerkelijk man, een man die ons het nucleaire tijdperk in leidde en daarna tevergeefs worstelde, zoals wij dat vandaag de dag nog steeds doen, met de vraag hoe we het risico op een kernoorlog tot nul kunnen reduceren.

Het verhaal van Oppenheimer herinnert ons er ook aan dat de identiteit van het Amerikaanse volk nauw verbonden blijft met alles wat met atoomwapens te maken heeft. 'De bom zit sinds 1945 in ons hoofd,' merkte E.L. Doctorow op. 'Hij was eerst ons wapen en toen onze diplomatie, en nu is hij onze economie. Hoe kunnen we denken dat iets wat zo monsterlijk machtig is na veertig jaar niet onze identiteit zou bepalen? De grote golem die wij hebben gemaakt om onze vijand te bestrijden, is onze cultuur, onze bomcultuur, haar logica, haar geloof, haar visie.' Oppenheimer probeerde ons dapper weg te leiden van die bomcultuur door de nucleaire dreiging, die hij zelf had ontketend, in te dammen. Zijn indrukwekkendste poging daartoe was zijn plan voor de internationale controle op atoomenergie, beter bekend als het Acheson-Lilienthal Report (in feite door Oppenheimer bedacht en ook grotendeels door hem geschreven). Het is en blijft in ons nucleaire tijdperk een uniek model voor redelijkheid.

De politieke keuzes tijdens de Koude Oorlog, zowel in Amerika als daarbuiten, deden het plan de das om en Amerika was een van de vele landen die de bom de komende halve eeuw zouden omarmen. Met het einde van de Koude Oorlog leek ook het risico op een allesverwoestende kernoorlog te verdwijnen, maar door wederom een ironische wending is de dreiging van een kernoorlog en nucleair terrorisme in de eenentwintigste eeuw waarschijnlijk actueler dan ooit.

In de wereld na 9/11 is het goed om in herinnering te roepen dat de vader van de atoombom bij het gloren van het nucleaire tijdperk waarschuwde dat de bom in het wilde weg dood en verderf kon zaaien, en dat Amerika daardoor kwetsbaarder zou worden voor moedwillige aanvallen. Toen hem in een besloten hoorzitting van de Senaat in 1946 werd gevraagd 'of drie of vier man onderdelen van een [atoom] bom New York zouden kunnen binnensmokkelen om de hele stad op te blazen', antwoordde hij vinnig: 'Natuurlijk zou dat kunnen, en men zou heel New York van de kaart kunnen vegen.' Toen een geschrokken senator vervolgens vroeg: 'Welk instrument zou u gebruiken om een atoombom op te sporen die ergens in een stad verborgen is?' grapte Oppenheimer: 'Een schroevendraaier [om een kist of koffer

mee te openen].’ Tegen nucleair terrorisme kon je je alleen verdedigen door alle kernwapens de wereld uit te helpen.

De waarschuwingen werden in de wind geslagen en Oppenheimer werd uiteindelijk monddood gemaakt. Zoals Prometheus, de opstandige Griekse god, het vuur van Zeus stal en het aan de mens gaf, gaf Oppenheimer ons het atoomvuur. Maar toen hij dat vuur in toom probeerde te houden, toen hij ons bewust probeerde te maken van de verschrikkelijke gevaren ervan, reageerden de machthebbers net als Zeus en stortten ze als straf hun toorn over hem uit. Ward Evans, die als lid van de hoorcommissie van de AEC een afwijkende mening had, schreef dat het intrekken van Oppenheimers veiligheidsmachtiging ‘een smet op het blazen van ons land’ was.

Proloog

Ik hou verdomme toevallig wel van dit land.

– ROBERT OPPENHEIMER

Princeton, New Jersey, 25 februari 1967: ondanks de dreigende luchten en de bittere kou hadden zich in het noordoosten van Amerika zeshonderd vrienden en collega's verzameld om het leven van J. Robert Oppenheimer te gedenken en zijn dood te betreuren. Nobelprijswinnaars, politici, generaals, wetenschappers, dichters, romanschrijvers en kennissen van allerlei pluimage. Voor sommigen was hij de vriendelijke leraar die ze liefkozend 'Oppie' noemden. Voor anderen was hij de grote natuurkundige, de man die in 1945 de 'vader' van de atoombom was geworden, een nationale held en de verzinnebeelding van de wetenschapper in dienst van de overheid. Maar bij iedereen leefde de bittere herinnering voort aan hoe hij, amper negen jaar later, door de nieuwe Republikeinse regering van president Dwight D. Eisenhower als een veiligheidsrisico was bestempeld, waarmee Robert Oppenheimer het beroemdste slachtoffer van de Amerikaanse kruistocht tegen het communisme werd. En nu herdachten ze met zwaar gemoed een briljante man wiens opmerkelijke leven zowel triomf als tragedie had gekend.

Onder de Nobelprijswinnaars bevonden zich wereldberoemde natuurkundigen als Isidor I. Rabi, Eugene Wigner, Julian Schwinger, Tsung Dao Lee en Edwin McMillan.¹ De dochter van Albert Einstein, Margot, was er om eer te bewijzen aan de man die op het Institute for Advanced Study de baas van haar vader was geweest. Robert Serber, in de jaren dertig een student van Oppenheimer aan Berkeley en een goede vriend en oudgediende uit de tijd in Los Alamos, was er ook, net als Hans Bethe, de grote natuurkundige en Nobelprijswinnaar van Cornell University, die

de wereld had laten zien wat er binnen in de zon gebeurde. Irva Denham Green, een buurvrouw op het rustige Caribische eiland St. John, waar de Oppenheimers na de publieke vernedering in 1954 een strandhuisje hadden gebouwd waar ze zich konden terugtrekken, zat op dezelfde rij als machtige sterren aan het firmament van de Amerikaanse buitenlandse politiek: John J. McCloy, advocaat en al eeuwen presidentieel adviseur; generaal Leslie R. Groves, de militaire baas van het Manhattan Project; Paul Nitze, minister van Marine; de historicus en winnaar van de Pulitzerprijs Arthur Schlesinger jr., en Clifford Case, senator uit New Jersey. Als vertegenwoordiger van het Witte Huis stuurde president Lyndon B. Johnson zijn wetenschappelijk adviseur Donald F. Hornig, een Los Alamos-veteraan die met Oppenheimer bij 'Trinity' was geweest, de test van de eerste atoombom op 16 juli 1945. Her en der tussen de wetenschappers en de machtselite van Washington zaten de vertegenwoordigers van de literaire en culturele wereld: de dichter Stephen Spender, de romancier John O'Hara, de componist Nicolas Nabokov en George Balanchine, de artistiek directeur van het New York City Ballet.

De weduwe van Oppenheimer, Katherine 'Kitty' Puening Oppenheimer, zat in de Alexander Hall van Princeton University op de voorste rij te wachten op het begin van wat velen zich zouden herinneren als een ingetogen, bitterzoete herdenkingsdienst. Ze werd geflankeerd door hun dochter Toni van tweeëntwintig en hun zoon Peter van vijfentwintig. De jongere broer van Robert, Frank Oppenheimer, wiens eigen carrière als natuurkundige in de mccarthyaanse maalstroom was verzwolgen, zat naast Peter.

Flarden van het *Requiem Canticles* van Igor Stravinsky, een werk dat Robert Oppenheimer dat najaar in ditzelfde gebouw had gehoord en bewonderd, vulden het auditorium. Hans Bethe, die Oppenheimer dertig jaar lang had gekend, sprak de eerste van drie grafreden uit. 'Niemand deed meer dan hij,' zei Bethe, 'om de Amerikaanse theoretische fysica groot te maken. [...] Hij was een leider. [...] Maar hij was niet overheersend, hij legde anderen nooit zijn wil op. Hij haalde het beste in ons naar boven, zoals een goede gastheer doet bij zijn gasten.'² In Los Alamos, waar hij tijdens de vermeende wedloop met de Duitsers om de eerste atoombom leiding gaf aan duizenden mensen, had Oppenheimer in de ongerepte woestijn een laboratorium opgericht en een uiteenlopende groep wetenschappers tot een efficiënt team gesmeed. Bethe en andere oudgedienden van Los Alamos wisten dat de allereerste 'gadget' die ze in New Mexico maakten zonder Oppenheimer nooit op tijd klaar zou zijn geweest voor toepassing in de oorlog.

Henry DeWolf Smyth, een natuurkundige en in Princeton de buurman van Oppenheimer, gaf de tweede grafrede. In 1954 was Smyth de enige van de vijf leden

van de Atomic Energy Commission (AEC) geweest die voor herstel van Oppenheimers veiligheidsmachtiging had gestemd. Smyth, die getuige was geweest van de vervolgingsijver van de onbarmhartige hoorcommissie waarvoor Oppenheimer had moeten verschijnen, begreep als geen ander dat de hoorzitting een poppenkast was geweest: 'Zo'n onrecht kan nooit meer worden goedgeemaakt, zo'n smet op onze geschiedenis kan nooit meer worden uitgewist. [...] Wij betreuren het dat hij zo schandelijk werd beloond voor het belangrijke werk dat hij voor zijn land verrichtte.'³

Ten slotte was het de beurt aan George Kennan, voormalig diplomaat en ambassadeur, grondlegger van de naoorlogse containmentpolitiek en jarenlang Oppenheimers vriend en collega aan het Institute for Advanced Studies. Niemand had Kennan meer geïnspireerd om na te denken over de talloze gevaren van het nucleaire tijdperk dan Oppenheimer. Niemand had zich een betere vriend getoond dan Oppenheimer, die Kennans werk had verdedigd en hem onderdak had geboden aan het Institute for Advanced Studies toen hij, vanwege zijn dissidente opvattingen over het militaristische Amerikaanse beleid in de Koude Oorlog, in Washington een verschoppeling was geworden.

'Niemand,' zei Kennan, 'voelde zo ongenadig de last van de dilemma's die voortkwamen uit het feit dat de mens recentelijk een macht over de natuur had verworven die zich slecht verhiel tot zijn morele vermogen. Niemand zag zo helder voor zich welke gevaren deze scheve verhouding opleverde voor de mensheid. Maar deze bezorgdheid bracht zijn geloof in de waarde van de zoektocht naar de waarheid in al haar vormen, zowel wetenschappelijke als menselijke, geen moment aan het wankelen. En hij wilde niets liever dan een bijdrage leveren aan het afwenden van de rampen waartoe de ontwikkeling van massavernietingswapens dreigde te leiden. Hij had het belang van de gehele mensheid voor ogen, maar de beste mogelijkheden om dit doel na te streven zag hij in zijn hoedanigheid als Amerikaan, en in de nationale gemeenschap waartoe hij behoorde.

In het sombere begin van de jaren vijftig, toen problemen hem van alle kanten bekropen en hij het, als middelpunt van de controversen, heel zwaar had, maakte ik hem erop attent dat hij welkom was bij honderd academische instellingen in het buitenland en vroeg ik hem of hij niet overwoog in een ander land te gaan wonen. Zijn antwoord, dat hij mij met tranen in zijn ogen gaf: "Ik hou verdomme toevallig wel van dit land."⁴

* Kennan was diep geraakt door de krachtige reactie van Oppenheimer. Toen hij in 2003, op het feest ter gelegenheid van zijn honderdste verjaardag, het verhaal nog een keer vertelde, kwamen er tranen in zijn ogen.

Robert Oppenheimer was een enigma, een theoretisch fysicus met het charisma van een groot leider, een estheet die de dubbelzinnigheid koesterde.⁵ In de decennia na zijn dood raakte zijn leven omsluiert door controversen, mythe en mysterie. Voor wetenschappers zoals Hideki Yukawa, de eerste Japanse Nobelprijswinnaar, stond Oppenheimer 'symbool voor de tragiek van de moderne kerngeleerde'.⁶ Voor linkse Amerikanen was hij de bekendste martelaar van de mccarthyaanse heksenjacht, een symbool van de gewetenloze vijandigheid van politiek rechts. Voor zijn politieke vijanden was hij een stiekeme communist en een aantoonbare leugenaar.

In feite was hij de menselijkheid zelf, even getalenteerd als ingewikkeld, briljant en naïef tegelijk, een vurig voorvechter van sociale gerechtigheid en een onvermoeibaar overheidsadviseur, die met zijn streven om een op hol geslagen wapenwedloop te beteugelen machtige bureaucraten tegen zich in harnas joeg. Zoals zijn vriend Rabi zei was hij behalve 'heel erg wijs ook heel erg dom'.⁷

De natuurkundige Freeman Dyson zag in Oppenheimer fundamentele en scherpe tegenstrijdigheden. Hij had zijn leven aan de wetenschap en het rationele denken gewijd. En toch, merkte Dyson op, was Oppenheimers besluit om bij te dragen aan de ontwikkeling van een genocidaal wapen 'alleszins een faustiaanse overeenkomst. [...] En daar ondervinden wij nog altijd de gevolgen van'.⁸ En net als Faust probeerde Robert Oppenheimer te onderhandelen over een nieuwe overeenkomst en werd hij juist daarom neergesabeld. Hij had leidinggegeven aan de poging om de kracht van het atoom te bevrijden, maar toen hij zijn landgenoten op de gevaren daarvan wilde wijzen en paal en perk wilde stellen aan het Amerikaanse vertrouwen in kernwapens, trok de regering zijn loyaliteit in twijfel en bracht ze hem voor het gerecht. Zijn vrienden vergeleken deze publieke vernedering met het lot van Galileo Galilei, die in 1633 werd veroordeeld door een kerk die in de middeleeuwen was blijven hangen. Anderen zagen er het lelijke spook van het antisemitisme in en riepen in herinnering welke ellende kapitein Alfred Dreyfus tegen het einde van de negentiende eeuw in Frankrijk had moeten doorstaan.

Maar geen van beide vergelijkingen helpt ons beter te begrijpen wie de mens Robert Oppenheimer was, wat hij als wetenschapper presteerde en welke unieke rol hij speelde als architect van het nucleaire tijdperk. Dit is het verhaal van zijn leven.

DEEL 1

'Hij vond elk nieuw idee schitterend'

Ik was een kruiperig, walgelijk braaf ventje.

– ROBERT OPPENHEIMER

In het eerste decennium van de twintigste eeuw zette de wetenschap een tweede Amerikaanse revolutie in gang. Met de komst van de verbrandingsmotor en het bemande vliegtuig en talrijke andere uitvindingen zou het land van paard-en-wagen een metamorfose ondergaan. Deze technologische innovaties brachten binnen de kortste keren verandering in het leven van de gewone man en vrouw. Maar in diezelfde tijd legde een geheimzinnige groep wetenschappers de basis voor een revolutie die aan de essentie van het bestaan raakte. Theoretisch natuurkundigen van over de hele wereld tornden aan het bestaande beeld van ruimte en tijd. In 1896 ontdekte de Franse natuurkundige Henri Becquerel radioactiviteit. Max Planck, Marie en Pierre Curie en anderen kwamen met nieuwe inzichten in de aard van het atoom. En toen, in 1905, publiceerde Albert Einstein zijn speciale relativiteitstheorie. Van de ene op de andere dag leek de mens in een ander heelal te leven.

Weldra werden wetenschappers wereldwijd verheerlijkt als de nieuwe helden, die hopelijk een wedergeboorte van rationaliteit, welvaart en maatschappelijke meritocratie zouden inluiden. In Amerika daagden hervormingsbewegingen de gevestigde orde uit. President Theodore Roosevelt verkondigde vanaf zijn invloedrijke podium in het Witte Huis dat een samengaan van goed bestuur met wetenschap en toegepaste technologie kon leiden tot een 'Progressive Era', een nieuw tijdperk van verlichting en vooruitgang.

In deze veelbelovende wereld werd op 22 april 1904 J. Robert Oppenheimer geboren, in een familie van eerste- en tweedegeneratiemigranten uit Duitsland die

in Amerika hun droom probeerden waar te maken. De Oppenheimers, etnisch en cultureel Joods, waren niet verbonden aan een synagoge. Ze wezen hun Joodse achtergrond niet af, maar kozen er wel voor om hun identiteit vorm te geven binnen een puur Amerikaanse tak van het jodendom, de Ethical Culture Society, die rationalisme en een progressieve versie van het seculiere humanisme hoog in het vaandel droeg. Dit was een innovatieve benadering van de dilemma's waarvoor iedere migrant naar Amerika zich gesteld zag, echter, in het geval van Robert Oppenheimer bekrachtigde deze benadering de tegenstrijdige gevoelens over zijn Joodse identiteit, die hij zijn hele leven zou hebben.

Zoals de naam al doet vermoeden, was Ethical Culture geen religie, maar een levenswijze die sociale gerechtigheid boven zelfexpansie stelde. Het was geen toeval dat de jongen die bekend zou worden als de vader van het atoombomperk opgroeide in een cultuur die waarde hechtte aan onafhankelijk onderzoek, empirische exploratie en een vrijdenkende geest, kortom, in datgene waar de wetenschap voor stond. Toch was het de ironie van Robert Oppenheimers odyssee dat een leven dat in het teken stond van sociale gerechtigheid, rationaliteit en wetenschap een metafoor zou worden voor massasterfte onder een paddenstoelwolk.

Roberts vader, Julius Oppenheimer, werd op 12 mei 1871 geboren in de Duitse stad Hanau, iets ten oosten van Frankfurt. De vader van Julius, Benjamin Pinhas Oppenheimer, een ongeschoolde boer en graanhandelaar, was opgegroeid in een hutje in 'een bijna middeleeuws Duits dorp', zoals Robert het later noemde. Julius had twee broers en drie zussen.¹ In 1870 emigreerden twee aangetrouwde neven van Benjamin naar New York. Binnen een paar jaar begonnen deze twee jonge mannen, Sigmund en Solomon Rothfeld, samen met een ander familielid, J.H. Stern, een klein importbedrijf voor voering van herenpakken. Een gouden greep, zo bleek, want in New York was een bloeiende handel in kant-en-klare kleding aan het ontstaan. Eind jaren tachtig konden de Rothfelds Benjamin Oppenheimer berichten dat er in hun bedrijf ruimte was voor zijn zoons.

In het voorjaar van 1888, dus een paar jaar na zijn broer Emil, zette Julius voet aan wal in New York. De lange, magere, wat stuntelige jongeman werd aan het werk gezet in het bedrijfsmagazijn, waar hij stoffen op rol sorteerde. Hoewel hij geen geld in het bedrijf kon steken en geen woord Engels sprak, was hij vastbesloten om zichzelf opnieuw uit te vinden. Hij had oog voor kleur en bouwde een reputatie op als een van de vakkundigste 'stoffenmannen' in de stad. Emil en Julius overleefden de recessie van 1893, en nog vóór de eeuwwisseling werd Julius vennoot van de firma Rothfeld, Stern & Company. Daar kleepte hij zich ook naar, want hij droeg altijd